

11 класс (Тувинский язык)

Иемниң угу дөгере-ле ыраажы, янзы-бүрү хөгжүм ойнаар: мырай-ла ады-сураа үнген дээр чүве бе азы хөйге билдингир апарган улус. Оларның хөй нуруузу херээженнер. ...Мээң кырган-авамдан эгелээш, ол-ла даай- аваларым, угбаларым дөгере-ле игил, бызаанчы, дошпулуурдан чадаганга чедир тутканын-на ырладып, кожаңнадып чугаалады бээр...

Мээң ол даай-аваларым, угбаларым дошпулуур, демир-хомус, шелер (кулузун) хомус, игил, бызаанчы, чадаган чедир ойнавазы ховар. Мен бичии чорааш, аңаа өпей ыры дыңнаан ышкаш, таалаар мен. Аът кудуруу-биле хылдап каан ыяшты кырган-авам, даай-аваларым, угбаларымның үнүн ыр- шоорун, оюн-каткы ийикпе, дора дээрге оларның муңгарал, сарынналдыг үннерин чажырып суп каан онзагай савалар-дыр деп бодап кээр мен.

(С. Сарыг-оол)

1. Сөзүглелдин стилин тодарадыңар.

2. 1 дугаар абзацта нарын сөстөрни ушта бижээш, шын бижилгезин тайылбырлаңар.

3. Деепричастиелиг бөлүглел-биле нарынчылтынган бөдүүн домакты ушта бижинер.

4. *Ыраажы* деп сөстүң тыптып келген аргазын тодарткаш, ооң морфемниг сайгарылгазын кылыңар.

5. Ийи үн илередир чаңгыс үжүк-биле демдеглек бижиир үннер кирген сөстөрни ушта бижээш, бадыткап тайылбырлаңар.

6. Кол сөс болгаш сөглөкчизи чүве ады-биле илереттинген домакты тодарадыңар.

7. Бирги домакта ийи сектин чүге салганын тайылбырлаңар.

8. Ийиги абзацтың бирги домаа чүнүң дузазы-биле нарынчылтынган- дыр, тодарадыңар.

9. Домактын долу синтаксис-морфологтук сайгарылгазын кылыңар. *Мээң ол даай-аваларым, угбаларым дошпулуур, демир-хомус, шелер (кулузун) хомус, игил, бызаанчы, чадаган чедир ойнавазы ховар.*

10. Сөзүглелден үзүндүгө даянып, «Сонуургаарым хөгжүм херексели...» деп угаап бодаар *чогаадыгдан* бижинер. Чоннуң үлегер домактарын болгаш ырларын ажыглаарын кызыдыңар.

11 КЛАСС, (Литература) Кырган-авай өпей ыры(үзүндү)

Ыраажы-Хемниң мерген угаанныг кырганнарын база үжүк-бижиктиг кижилерин удуртукчулар куду көрүп, дорамчылааш, ол черниң директорунга өске черлерден бир-ле кижини томуйлап, олуртуп каар турган. Оларның чогуу аттарын Хөндергейниң чурттакчы чону уткан, чүгле шола аттары арткан. Ол шола аттарны Дуруяа кыргандан дыңнаан болгаш хоочун эжимге Каралдай ашак чугаалап берген иргин.

– Бөлөр-Дарга чурттап чораан. Аныяк-Хөндергей биле Улуг- Хөндергейге чазын, чайын, күзүн, кыжын көжүп-дүжүп чораан быдаргай арааттарны чаңгыс күчү кылдыр бөлген кижини. Тарамык аалдар чаңгыс черге азы чаңгыс суурлуг бооп чурттай бергеш, ол дарганы кончуг сактыр апарган. Эзер-Дарга чурттап чораан. Ол дарга чүгле эзер кырынга олуруп алгаш, чер кезип аңнадыр, чүрээ бош кижини чораан.

Хурал-Дарга чурттап чораан. Ооң үезинде кандыг хурал болбаан дээр. Хурал-Дарга чүгле өрээлинге ажил кылыр апаарга, ховуда тараа, чер-черде малчыннар уттундуруп каар турган.

Трактор-Дарга чурттап чораан. Бистиң бо Ыраажы-Хемге бир-ле дугаар трактор деп чүвени эккелдиргеш, кур черлерни чардырган кижини ол чүве, ынчангаш ооң адын чон утпайн чоруур. Будай-Дарга чурттап чораан. Ол-бо черге хамык чүвени будаан кулугур. Буга каскан херээ чок, ол дээрге артык ажил деп тургаш, хамык чүвени будаан кулугур.

Дошкун-Дарга чурттап чораан. Таңма тудар эргелиг апаргаш, бодунуң удуртукчу эш-өөрүн безин аттынар, чаңнаар апарган. Дошкун-Дарганың бараанын көргеш, таныыры кижилер туржук, мунар аады безин десе бээр турган.

Мерген-Дарга чурттап чораан. Бистиң бо Ыраажы-Хемге ындыг мөзүлүг болгаш шылгараңгай дарга турбаан. Эртем-билини чок, кара угаан- биле чонну уштап-баштап турган. Мерген-Дарга ажил-агый удурт кандыг-даа кижини бодунче хаара тудуптар сорунзалыг чораан. Ол бистерни удуртуп турда, байый берген бис. Хөөкүйнү тускай эртем чок кижини дээш, көзүлбес күштер үстүндөн үндүр кызып каапкан.

Диплом-Дарга чурттап чораан. Ой, өршээзин! Бир-ле улуг хоорайгадээди сургуул дооскан бир оол келген. Үргүлчү-ле стол артында олурупкан, чүве-ле бижиттинип олар амытан чораан. Малчыннарга баарындан ческинер. Стол артындан бижик бижип удуртуп турда, тараавыс-даа каткан, малывыс- даа сандараан. Дипломнуг мелегей база турар хире чүве чораан. Малгаш-Дарга чурттап чораан. Ол-даа ыяш бажыңнар айыылдыг, өрт үнер болза, дөгерези хүлденип каар, Ыраажы-Хемниң төвү даш бажыңнарлыг болур чүве деп суртаал сала берген. Халаптыг чүве, ол малгаш бажыңче уруг-дарыглыг бот кадайлар көжүрүп кириген. Олар аңаа чурттап шыдавааннар. Шалазы, ханазы, дээвири малгаш-дойдан кылган бооп кээрге, шивээге дөмей апарган болгаш шык тыртар. Чазын хар эрип турда, малгаш бажыңның дээвири ойлууп кээп дүшкүлээн.

Кезер-Дарга чурттап чораан. Ол-даа кончуг бак чаяанныг кижини. Токпаккагар деп чүвеге сылдаглап алгаш, эрте шагдан бээр чоннуң дагып чораны Борбак-Арыгны дөңгүрертир кестирип каапкан. Дугай-Дарга чурттап чораан. Дарга дужаалды апкаш, тала-дугай тыртып, харысалгалыг ажилдарга дөргүл-төрелдерин болгаш таныштарын кирире бээрге, бир кончуг халаптыг чүве чораан. Өң- тала тыртар чорук кончуг айыылдыг.

Индюк-Дарга чурттап чораан. Улустуң чугаазын дыңнаарга, үш чүүл эртемниг, үш дипломнуг кижини дижит. Ол бистиң бо Ыраажы-Хемге моорлап келгеш, биче өшкүлөрниң орнунга дүгү дүксүг, эъди эътсиг индюк куштарның фермазын сайзырадыр дээш, Арыг-Бажыңга куш фермазын тургускан чүве. Бир чыл болганда, бир аскыр индюк бир муң өреге чедирген. Бо черниң кадыг-берге агаарыңга индюктарның дыргактары хоорлугулап калгылаан.

Каралдай чугаазын дооскаш, таакпылай берген:

Чоржаң аъттың бажыңга мөңгүн-даа белдирлиг чүген суп каар болза, чарыштарга дөмей-ле соондан келир. Чүгүрүк аъттың бажыңга хола-даа белдирлиг чүген суп каар болза, чарыштарга дөмей-ле эртип келир – деп, Каралдай бодунуң бодалын илереткен (М.Кенин-Лопсан)

1. Сөзүглелди номчааш, аңаа бодунар аттан беринер. Чүге ынчаар адааныңарны

бадыткап бжиңер.

2. Бердинген үзүндүнүң кол темаларын тодарадыңар.

3. Сөзүглелдин идеясын бжиңер.

4. Чогаалдың улустуң аас чогаалы-биле харылзаазын тайылбырлап бжиңер.

5. Сөзүглелде кирген уран чурумалдыг аргаларны тодараткаш, оларны кандыг сорулга-биле ажыглаанын тайылбырлап бжиңер.

6. Маадырларның омур-хевирлерин сайгарыңар.

7. Чогаалдың төнчүзүн улаштыр чогаадыңар, 2-3 домактан немеп бжиңер.

8. Чогаалда маадырларның аттарының ужур-дузазын тайылбырлап бжиңер.

9. *“Чоржаң аъттың бажыңга мөңгүн-даа белдирлиг чүгөн суп каар болза, чарыштарга дөмей-ле соондан келир. Чүгүрүк аъттың бажыңга хола- даа белдирлиг чүгөн суп каар болза, чарыштарга дөмей-ле эртип келир”* –деп Каралдайның чугаазының утказын канчаар билдиңер?

10. “Эки кылган ажыл – элп читпес алдар” деп темага кыска чогаадыгдан бжиңер.